

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЧАС В СВІДОМОСТІ ІНДИВІДІВ

Кіресва З. О.

Категорія часу належить до фундаментальних понять, які відображають найважливіші істотні зв'язки та відношення між дійсністю і пізнанням. Пізнання часу проходить значний шлях розвитку [5, 209], від почуттєво-конкретного до абстрактного мислення, яке протікає в судженнях, висновках, поняттях [5, 218]. На кожному ступені розвитку розкриваються різні характеристики об'єкту пізнання, формуються перцептуальний і концептуальний образи дійсності. В ході такого поступового руху пізнання здійснюється зміна змісту та об'єму понять, в яких висловлюються і фіксуються здобуті знання [1, 185]. Поняття завжди подано в знаковій формі. Слова закріплюють за собою обумовлені поняття і водночас служать для їх висловлення. У формуванні уявлень та понять про час головну роль грають мовні зв'язки [2, 140]. Зміст знань про час у значній мірі відображено в поняттях про послідовність, тривалість, орієнтування в часі, які зв'язані з безпосереднім переживанням часу. Рівень цих уявлень залежить від якості часового механізму [4, 28], від загального розвитку індивіда, від рівня його інтелекту, змісту його духовного світу. В зв'язку з цим суттєво відрізняються уявлення про час у нормі і патології, у дорослого і дитини, у людей різних за фахом. Тому вивчення процесу формування уявлень і понять про час у суб'єктів на різних стадіях індивідуального розвитку, та уявлень про час у розумово відсталих суб'єктів стало метою нашого дослідження. Методом прямого опитування нами було обстежено 396 індивідів.

Формування уявлень про метричні та топологічні властивості часу пов'язане з використанням у мові індивіда обставинних прислівників (швидко, довго, повільно, раніше, пізніше, тепер і т. ін.). Як свідчить наше дослідження, розвиток уявлень про тривалість в онтогенезі проходить ряд послідовних етапів. У індивідів у фазі переддошкільного віку ці уявлення пов'язані з актами ходьби та бігу, які

оформлені в мовних конструкціях дітей трьох—чотирьох років (“швидко — бігти”, “повільно — ходити”). У дітей шести-семи років відбуваються зміни в мисленні та мові, збільшується індивідуальний досвід дитини. В своїх мовних схемах, які відображають метричні властивості часу, частина піддослідних звертається до узагальнення всього спектру власних дій (“швидко — щось роблю швидко”), але, як і раніше, у більшості індивідів, в цих уявленнях переважають моторні дії (“швидко — коли швидко бігаєш”, “повільно — коли повільно ходиш”). У кінці періоду дитинства індивіди перераховують різні види власної діяльності, які в десяти-одинадцяти річних включають спілкування, навчання, побутову діяльність, заняття спортом та музикою. До того ж, мовні схеми індивідів 10—11 років побудовані так, що в них акумулюється досвід суб’єктів 3—4 та 6—7 років. Тобто, в їх основі лежать дієслова в інфінітиві, як у дітей переддошкільного віку, та різні види діяльності, як у індивідів на початку фази дитинства. Але опис слів-понять “швидко”, “повільно”, “довго” пов’язаний з називанням, використанням тих самих дій. Наприклад, “швидко — думати, мовити, читати, бігати, писати”, “повільно — робити уроки, писати, говорити”, “довго — сидіти, писати, бігати, говорити”. Так, піддослідні зрозуміли, що однакові види активності можна виконувати за різний час. Отже, у дітей до кінця періоду дитинства ми спостерігаємо накопичення уявлень про метричні властивості часу.

У періоді пубертатного розвитку в уявленнях про тривалість часу відбуваються кількісні і якісні зміни. Піддослідні демонструють зменшення кількості відповідей, у яких поняття про метричні властивості часу описують за допомогою різних видів діяльності з одночасним збільшенням уявлень, заснованих на індивідуальному переживанні (“повільно — роблю усе не швидко; ти спокійний”, “швидко — швидко мислити; людина кмітлива; з почуттям гумору”). Так, екстенсивність уявлень про тривалість часу, сформованих у віці 10-11 років, підготувала ґрунт для поглиблення знань про метричні властивості часу і це знайшло відображення в суб’єктивних оцінках переживання часу на наступному етапі індивідуального розвитку.

Уявлення про тривалість часу у розумово відсталих суб’єктів у віці 7—18 років за нашими спостереженнями свідчить, що рівень цих уявлень в процесі онтогенезу залишається без змін. Приблизно 50% усіх опитаних можуть тлумачити прислівники “швидко”, “повільно”, “довго”, при цьому індивідами використовуються періодичні рухи тіла і в першу чергу акти ходьби, наприклад: “швидко — ідеш швидко”, “повільно — ідеш повільно”. Інші види дій називаються ними досить рідко.

Кожному суб’єкту знайоме почуття часу, яке тісно пов’язане зі зміною відчуттів, переживань, думок і т. ін. Відчуття та образи змінюються не хаотично, а в визначеному порядку так, що одні з них індивіди відчувають раніше чи пізніше, ніж інші. Як свідчать наші дослідження, діти 3—4 років, переживаючи послідовність подій у часі, не здатні її описати. Нами встановлено, що різноманітність та збільшення відповідей, які характеризують топологічні властивості часу, у піддослідних у віці 6-7 років пов’язані з діяльністю в ситуаціях, які переживаються і висловлюються за допомогою контекстної мови. В ній піддослідні відтворюють реальні обставини, в які вони були включені, чи які були об’єктом їх спостереження (“раніше” — “може казати бабуся: “я раніше буду”; “пізніше” — “мати, коли ти

підеш у крамницю? — Я піду пізніше”; “тепер” — “тепер давай щось робити, так кажуть”), а також з репродукцією висловів дорослих (“тепер” — “тепер у мене закінчилося терпіння”), та з застосуванням порівняння, як форми розумового процесу, побудованої на взаємодії аналізу та синтезу (“раніше — коли одна людина встає раніше другої”). На підході до 10—11 років піддослідні описують послідовність “раніше — тепер — пізніше”, спираючись на індивідуальний досвід та індивідуальні зміни. Але більшість суб’єктів у віці від 6—7 до 10—11 років не сприймають “тепер” як привілейовану, природну точку відліку, яка розділяє час на те, що відбувалося в минулому і на подальше майбутнє. В зв’язку з цим, опис запропонованої послідовності обмежується характеристикою диференційованих понять “раніше”, “пізніше”, “тепер”.

У індивідів 12—15 років ми спостерігаємо перехід на якісно новий рівень формування уявлень про топологічні властивості часу. В них піддослідні користуються суб’єктивно відзначеною “точкою відліку”, відносно якої вони розподіляють події на ті, що трапились і ті, що наступлять (“тепер” — “зараз”, “тепер” — “даний момент”; “раніше” — “до даного часу (моменту)”; “пізніше” — “після даного моменту”). Деякі з них описують “раніше — тепер — пізніше” за допомогою емоційно забарвлених мовних конструкцій: “раніше — безглуздість, безтурботність”, “тепер — я люблю “тепер””.

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо у розумово відсталих суб’єктів. Надати характеристику прислівникам “раніше”, “пізніше” не змогли 50% олігофренів, а прислівнику “тепер” — 72% піддослідних у віці 7—18 років. Так, більшість суб’єктів не виділяють для себе призначений орієнтир, тому опис послідовності може бути пов’язаний тільки з характеристикою наданих прислівників. Решта піддослідних відображають у мовних конструкціях прислівники на основі безпосередньої діяльності: “пізніше — пізніше вийду з дому”, “раніше — раніше встаєш” і т. ін. Олігофрени також застосовують фрази дорослих (“раніше — чому тебе раніше не було”). Усі мовні схеми, які створюють розумово відсталі індивіди у віці 7—18 років для характеристики топологічних властивостей часу, нагадують конструкції, утворені дітьми з інтелектуальною нормою в віці 6—7 років.

Відомо, що час не піддається такому розслідуванню, як вся решта властивостей об’єктів, бо треба звертати увагу на те, з чим ми пов’язуємо наш об’єкт. Пов’язуємо ми його з такими поняттями як день і ніч, частини дня і ночі. Д. Г. Елькін також виділяв зовнішні орієнтири, за допомогою яких людина відзначає час [5, 168]. Але поряд з цим дослідники підкреслювали роль циклічних процесів, які відбуваються в організмі людини. Ці періодичні зміни називаються біологічними ритмами. Найбільш відомий близькодобовий ритм. Він виконує роль диригента численних внутрішніх ритмів. Циркадіанний ритм індивіда поділяється на два нерівноцінних періоди: період неспання та період сну. І якраз близькодобовий період життєдіяльності організму виступає основним фактором у формуванні уявлень про фази добового циклу у дітей 6—7 років. Наприклад, “ранок — вставати, умиватися, снідати”, “вечір — читати, вечеряти”, “ніч — спати”. Як виявило наше дослідження, в основі уявлень про фази доби у частини суб’єктів пубертатного віку лежать періодичні зміни подій видимого світу, у другої частини — близькодобовий цикл життєдіяльності, якому декотрі піддослідні надають емоційного забарвлення. У олігофренів 7—18 років ми виявили, що

майже половина опитаних розумово відсталих суб'єктів не змогли дати опис різних частин доби. Для решти уявлення про фази добового циклу пов'язані, в основному, з зовнішніми орієнтирами (“ранок — видно”, “вечір — темно”, “ніч — зірки, місяць”). Деякі індивіди згадують тільки один вид діяльності з усього спектру дій у фазі активності (“ранок — вмиваюсь”, “вечір — лягаю спати”).

Часові міри у індивідів у віці 3—4, 6—7 років та у 78% олігофренів (7—18 років) не представлені. Більша частина піддослідних пубертатного віку описує часові еталони за допомогою загальноприйнятих стандартів. Деякі індивіди звертаються в своїх відповідях до суб'єктивних оцінок, побудованих на індивідуальному переживанні та спостереженні: “в різних умовах хвилинка може бути для мене більшою чим година і навпаки”. І тільки 12% олігофренів (найлегша форма розумової відсталості) здатні надати характеристику часовим мірам.

Формування уявлень та понять про час є однією з найбільш складних форм відображення людиною світу. Відношення явищ у часі не дані суб'єкту наочно і потребують співвіднесення того, що задано безпосередньо в сприйнятті, з тим, що вже зникло в минулому і є здобутком пам'яті, чи з тим що ще не надійшло і може бути тільки спрогнозоване. З самих ранніх стадій процесу індивідуального розвитку відбувається накопчення ряду уявлень про час. На наступних фазах онтогенезу індивіди використовують часові ознаки, як раніше придбані, так і здобуті за допомогою логічного досвіду. В дослідженні процесу формування поняття “час” виявилось, що піддослідні в фазі переддошкільного віку (3—4 роки) та на початку періоду дитинства (6—7 років) мають конкретні уявлення. “Час” для них — це “годинник”. Опис поняття “час” у деяких суб'єктів 6—7 років пов'язаний з індивідуальними переживаннями та спостереженнями (“час іде, змінюється день і ніч”, “час минає, коли людина починає зростати”). В кінці періоду дитинства (10—11 років) піддослідні з одного боку зберігають уявлення про час дітей у віці 3—7 років, але створюють узагальнені мовні конструкції: “механізм, який показує час” і т. ін. З другого — додають суб'єктивні спостереження (“час буває різний, час є на годинникові, а є минулий, теперешній, майбутній”).

Згідно Д. Елькіну [5, 170] вища форма ставлення до часу, який переживається, є сформована система понять та уявлень про нього. Формування уявлень про час проходять у трьох взаємопов'язаних напрямках: 1) уявлення про тривалість, 2) уявлення про послідовність, 3) орієнтування в часі [3, 89]. Аналіз сукупності відповідей індивідів 10—11 років показує, що час у їх свідомості ще не є абстрактним утворенням. Суб'єкти пубертатного віку зробили крок вперед в освоєнні поняття “час”. Вони відображають “час” за допомогою індивідуальних переживань: “Час — це те, що швидко минає. Особливо швидко минає час, коли багато праці, а коли ледарюю, день здається вічністю”, або надають суб'єктивну оцінку швидкості спливання часу: “Час іде дуже швидко”, або описують час, спираючись на емоційні оцінки: “Час буває чудовим, а буває жахливим”, “Час залежить від настрою, буває довгим, веселим, нудним і приємним”. Таким чином, суб'єктивний досвід, обґрунтований індивідуальними переживаннями спливання часу, який забезпечується ходою власного годинника, а також уявлення про топологічні, метричні властивості та про орієнтування в часі вказують на існування на рівні свідомого мислення суб'єктів пубертатного віку наближення до абстрактного розуміння часу.

У розумово відсталих суб'єктів, за нашими даними, рівень понять про час залишається далеко не сформованим. Так, 39%, олігофренів 7—18 років описують “час” як “годинник”, та за допомогою словосполучень, в яких наявне слово “час”: “час іде”, “час йти до дому”. Деякі згадують програму “Час” (“Время”). У решти олігофренів виникають мовні труднощі з описом цього поняття. Дослідження Б. Цуканова [4, 30] виявили, що у олігофренів відсутня стабільність власної одиниці часу, а оскільки переживання часу і відображення його властивостей представляють єдність у свідомості особистості, можна стверджувати, що труднощі відображення часу, засвоєння понять про час та уявлень про нього обумовлені ступенем відхилення від аналогу “хорошого годинника”.

У онтогенезі процес формування уявлень та понять про час зазнає значних кількісних та якісних змін. Головним фактором, у цьому процесі виступає індивідуальний досвід, заснований на власному переживанні спливання часу, який забезпечується ходом власного годинника індивіда. У розумово відсталих суб'єктів на понятійному рівні час не досягає абстрактного відображення і не виходить за межі безпосереднього досвіду.

Резюме

В статті простежен процес формування уявлень та понять про час у індивідів з інтелектуальною нормою на різних етапах онтогенетичного розвитку та у олігофренів в віці 7—18 років. Головним фактором, в цьому процесі виступає індивідуальний досвід, заснований на власному переживанні спливання часу, яке забезпечується ходом власного годинника індивіда. В зв'язку з тим, що у олігофренів відсутня стабільність власної одиниці часу, то у розумово відсталих суб'єктів виникають труднощі в засвоєнні понять про час, які на понятійному рівні не досягають в їх свідомості абстрактного відображення.

Список цитованої літератури

1. Арсеньев А. С., Библер В. С., Кедров Б. М. Анализ развивающегося понятия. — М., 1967. — 439 с.
2. Драголи Л. Д. О категории времени в речи ребенка // Вопросы психологии. — К., 1964. — С. 139—141.
3. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пнаже. Экспериментальная психология. — М., 1977. — Вып. 6. — С. 88—130.
4. Цуканов Б. И. Особенности восприятия времени у умственно отсталых учащихся. // Дефектология., 1990. — № 3. — С. 28—32.
5. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М., 1962. — 311 с.